

Юрій Зайончковський

доцент кафедри соціально-гуманітарних
дисциплін
Харківський національний університет
будівництва та архітектури
(Харків, Україна)

Yuriy Zayonchkovskiy

Associate Professor at the Department of
Social and Humanitarian Disciplines,
Kharkiv National University of Civil
Engineering and Architecture,
(Kharkiv, Ukraine)

zyvkharkov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7457-1792>

Володимир Тішкін

нумізмат-дослідник
(Москва, Росія)

Vladimir Tishkin

numismatist-researcher
(Moscow, Russia)

tishkinve71@gmail.com

**ХАДЖІ-ТАРХАНСЬКІ СРІБНІ МОНЕТИ ХАНА «ВЕЛИКОЇ ОРДИ»
МАХМУДА Б. МУХАММАДА Б. ТИМУРА****SILVER COINS OF MAHMUD B. MUHAMMAD B. TIMUR
KHAN MINTED IN HAJJI TARKHAN****Анотація.**

Мета статті – введення до наукового обігу результатів дослідження срібних хаджі-тарханських монет Махмуда б. Мухаммада б. Тимура, що може розширити коло доступних для вивчення нумізматами та істориками джерел. **Методологія дослідження:** дослідження виконувалося з використанням методу штемпельного аналізу, який дозволяє відтворити графічні реконструкції штемпельів і встановити штемпельні зв'язки. **Наукова новизна.** Автори зібрали інформацію щодо 191 срібної монети хана Махмуда б. Мухаммада б. Тимура, які були відкарбовані у Хаджі-Тархані. За змістом легенд лицьових сторін було виділено чотири типи хаджі-тарханських монет хана Махмуда (на даний час опубліковано лише два з них): без титулу «султан» і без другого імені – «насаб»; з титулом «султан верховний»; з титулом «султан справедливий»; без титулу «султан» з двома іменами «насаб» (переважна більшість відомих хаджі-тарханських монет Махмуда належать саме до цього типу). Вивчення зазначеного матеріалу методом штемпельного аналізу показало, що у процесі виготовлення монет було використано 17 лицьових штемпельів та 53 реверсних, які працювали у 68 штемпельних парах. Установлені штемпельні зв'язки срібних монет Махмуда б. Мухаммада з дангами Мухаммада б. Тимура, Ахмада б. Мухаммада і Мустафи (позначення місця карбування – Хаджі-Тархан) та використання одних і тих самих лицьових штемпельів при карбуванні монет Махмуда б. Мухаммада з різним позначенням місця випуску на реверсах (Хаджі-Тархан і Орду-Базар). Все це відображено на схемах штемпельних зв'язків. Також уперше публікуються кілька фотозображень монет декількох пізньоджучидських ханів. Штемпельні зв'язки не виявлені всього для трьох штемпельних пар, встановлено існування двох ізольованих «вузлів» штемпельних

зв'язків з п'яти штемпельних пар. Основна маса штемпельних пар, які були використані у монетному виробництві, утворює дві схеми штемпельних зв'язків. До першої входять 35 штемпельних пар, до другої – 25. Друга штемпельна сітка складається з двох явно виражених частин, пов'язаних штемпельним зв'язком через два аверси з реверсом, на якому вказано місце випуску – Орду-Базар. **Висновки.** Автори зібрали інформацію щодо вагових даних 64 монет. Мода – 0,65 г, середня вага – 0,65 г. Можна стверджувати, що «законна» вага хаджі-тарханських дангів Махмуда б. Мухаммада була вищою від середнього показника – 0,65 г – на кілька сотих грама (десь близько 0,7 г). Жодна зі срібних монет Махмуда б. Мухаммада б. Тимура не містить дати, що створює значні труднощі у датуванні його емісій. Автори схильні широко датувати ці данги, враховуючи час правління Махмуда (середина 1440-х – середина 1470-х років). Логічно припустити, що монети Мустафи билися після монет Махмуда б. Мухаммада, що карбувалися на початку його правління. Основна група хаджі-тарханських монет Махмуда б. Мухаммада має стабільний монетний формуляр обох сторін. Можна допустити, що ніякої тривалої перерви між двома «правліннями» Махмуда б. Мухаммада в хаджі-тарханських емісіях не простежується, переважна більшість монет вироблена в один нерозривний часовий проміжок, пов'язаний, якщо взяти до уваги встановлені штемпельні зв'язки, з перебуванням на престолі Мустафи (можливо, і до, і після його короткочасного правління).

Ключові слова: нумізматики, Джучиди, Золота Орда, данг, Махмуд б. Мухаммад б. Тимур, Мустафа, Хаджі-Тархан.

Summary.

The aim of the study is to introduce into scholarly literature results of fulfilled research of silver coins of Mahmud b. Muhammad b. Timur khan minted in Hajji Tarkhan and to increase in this way quantity of available sources for historians and numismatists. **Research methodology.** The method of the analysis of dies for minting coins was used to research the coins that are the subject of this article. Graphic reconstructions of dies and schemes of die connections were made, four grids of dies reconstructions were prepared to the publication. The metrology of the Hajji Tarkhan's emissions was also analyzed. For dating and adequate understanding of numismatic sources of the reign of Mahmud b. Muhammad khan was used information from written sources and interpretations of these texts by modern scholars. **Scientific novelty.** The authors managed to obtain information about 191 silver coins of Mahmud b. Muhammad b. Timur minted in Hajji Tarhan. Four types of dangs of this khan were distinguished according to the content of legends of their obverses (so far only two of these types have been published): without the title «sultan» and without the second name nasab; with the title «supreme sultan»; with the title «sultan al-'adil»; without the title «sultan» and with patronymic and avonymic names. The majority of known Hajji Tarkhan's coins of Mahmud are of this fourth type. The research of numismatic material by the method of the analysis of dies showed that in the process of minting were used 17 obverse dies and 53 reverse dies. They worked in 68 die pairs. Die connections of Hajji Tarkhan's coins of Mahmud b. Muhammad with dangs of Muhammad b. Timur, Ahmad b. Muhammad and Mustafa b. Ghiyath al-Din were discovered. Same obverse dies were used for producing Mahmud's dangs with designation of mint places as Hajji Tarkhan and Ordu Bazar on their reverses. All this is represented in schemes of graphic reconstruction of dies. Photographs of dangs of several late Juchid khans are published for the first time. Die connections with main die grids are absent only for three die pairs. Two isolated die chains, consisting of five die pairs, were discovered. The bulk of the

used die pairs forms two grids of dies reconstructions. The first grid includes 35 die pairs, the second – 25. The existence of die connections of dangs of Mahmud b. Muhammad with two obverse dies of dangs Muhammad b. Timur and one Mustafa's obverse was discovered in the first grid. The name of the khan is written on obverse die AMh2 as Muhammad, without patronymic name. Authors suppose that this die connection allows to attribute this type of dang as an emission of Muhammad b. Timur. The second die grid consists of two distinct parts. These parts are interconnected by die connections of two obverses (A11 and A13) with a reverse, on which is written a designation of mint place as Ordu Bazar. Part of the second grid, united by two obverses A11 and A12, has die connections with dangs of Muhammad b. Timur, Mustafa b. Ghiyath al-Din, Ahmad. Obverse die with Ahmad's name were used in die pairs with five Mahmud's reverse dies. The second part of this grid (die obverses A13, A14, A15) does not have such connections, but there are several reverse dies in it that differ from the rest in this group in the style of legend writing. Of particular interest is the presence of three reverse dies of Mahmud b. Muhammad dangs with the minting place Ordu Bazar indicated on them in the second grid. The connection of one of these reverses (ROB 1.1) with obverse die A13 combines two parts of the second grid. **The Conclusions.** Metrology of the emission: the weight of 64 coins is known, the modal weight is 0.65 g, the average weight – 0.65 g. It can be assumed that the legitimate weight of the Hajji Tarkhan dangs of Mahmud b. Muhammad was higher than 0.65 by several hundredths of a gram (about 0.70 g). None of Mahmud's silver coins bears the date, which creates significant difficulties in the dating of these emissions. Therefore the authors examined historical information about the political career of the son of Kichi-Muhammad. The reign of Mahmud khan was usually dated, until very recently, 1459 – 1476 AD. Some years ago, however, a version was pushed about two reigns of this khan, the first began from the moment of Muhammad's death in the mid-1440s and lasted several years. Then Abu l-Khair khan, taking advantage of the youth of Mahmud and Ahmad, attacked them and defeated their army. The princes were forced to flee and temporarily leave the arena of active political struggle. After the defeat of Abu l-Khair by the Kalmyks, at the beginning of the second half of the 1450s, Mahmud had returned to his father's throne again. A narrative source reports that Mahmud was no longer alive at the end of April 1476. Thus, the reign of Mahmud b. Muhammad b. Timur can be dated by a time interval from the mid-1440s to about 1476. The authors are inclined to date analyzed dangs widely by the years of Mahmud's reign (mid-1440s – mid-1470s.). It is logical to assume that the coins of Mustafa were struck after the coins of the son of Kichi-Muhammad, minted at the beginning of his reign. Most of the Hajji Tarhan coins of Mahmud b. Muhammad, with which the dangs of Mustafa have die connections, bear standard form of coin legends on both sides. We can see on schemes of die connections that no long break between two reigns of Mahmud b. Muhammad in Hajji-Tarhan emissions of his coins can be detected. The majority of coins are minted in one ongoing time period. And this period is connected, judging by the discovered die connections, with the short reign of Mustafa (possibly before and after his reign). **Prospects for further studies.** The authors presume that proposed paper does not close the subject of Hajji-Tarkhan silver emissions of khan Mahmud b. Muhammad b. Timur, they hope that it will more likely open it: published results of the research could and must intensify the study of both numismatic and historical problems of the subject. It is necessary to continue accumulation and processing of numismatic sources looking for answers to live issues about the political career of Mahmud b. Muhammad b. Timur khan.

Key words: Golden Horde, Juchid, coinage, dang, Mahmud b. Muhammad b. Timur Khan, Mustafa Khan (b. Ghiyath al-Din), Hajji Tarkhan.

Постановка проблеми. Сторінки пізньоджучидської історії XV століття до теперішнього часу мають досить багато лакун, що викликано нестачею наявних історичних джерел та їх специфікою. Публікація та аналіз нових нумізматичних пам'яток дозволяє збільшити суму знань не тільки з нумізматики, але й з історії епохи пізньої Орди.

Продовжуючи роботу в цьому напрямку¹, автори вивчили хаджі-тарханські монетні емісії хана «Великої Орди» Махмуда б. Мухаммада б. Тимура, які поки що недостатньо висвітлені у науковій літературі та потенційно здатні пролити світло на бурхливі події політичної кар'єри цього джучида.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Срібні монети Махмуда б. Мухаммада б. Тимура, відкарбовані в Хаджі-Тархані, відомі вже майже два століття, проте вони ніколи не були предметом окремого дослідження. До наукового обігу різними авторами вводилися лише окремі монети.

У 1826 році Х.М. Френ у своїй «*Recensio numorum Muhammedanorum*» опублікував без промальовувань, але з розписаними легендами та їх перекладом латиною хаджі-тарханські данги Махмуда б. Мухаммада б. Тимура, віднесені в цій статті до монетних типів 1 та 3².

В «Інвентарному каталозі мусульманських монет Імператорського Ермітажу» О.К. Маркова (1896 рік) наведена інформація (без ілюстрацій) про чотири хаджі-тарханські монети Махмуда б. Мухаммада³.

У 2001 році В. П. Лебедев і В. Б. Клоков видали промальовування двох штемпельних пар типу 4⁴ (ШП 28 і ШП 58 за нашою нумерацією) а також запропонували переклади монетних легенд⁵. До того ж в їхній статті було наведено промальовування штемпельної пари дангів з позначенням місця випуску – Орду-Базар⁶ (штемпелі A11_ROB1.2). У 2004 році ці нумізмати опублікували графічну реконструкцію ще однієї штемпельної пари⁷ (ШП 7) типу 4 цієї статті та промальовування штемпелів дангів типу 3⁸ (ШП 4) з неправильним прочитанням легенди аверсу і віднесенням монети до типу 4. Крім того В. П. Лебедев і В. Б. Клоков подали інформацію щодо ваги 20 примірників дангів⁹.

У 2007 році В. В. Майко у своїй публікації великого скарбу з Південно-Західного Криму¹⁰, до складу якого входили 4 256 срібних монет, надрукував фотозображення 31 данга Махмуда б. Мухаммада, які були відкарбовані у Хаджі-Тархані.

У 2017 році Ю. В. Зайончковський та Б. І. Леонов опублікували фотозображення і графічні реконструкції штемпелів, а також реконструкції й переклад легенд типу дангів Махмуда з титулом «султан справедливий»¹¹ (тип 3).

Підводячи підсумок короткого історіографічного огляду, необхідно констатувати, що з чотирьох типів срібних монет хана Махмуда б. Мухаммада б. Тимура карбування Хаджі-Тархана, наведених у цій статті, до сьогодні було опубліковано тільки два, загальна

¹ Zayonchkovskiy Yuriy, Tishkin Vladimir A New Non-Jochi Name on Late Jochi Coins: Dangs of Khan Said-Ahmad II with the Mint Name Haydar-bazarі. Український нумізматичний щорічник. Вип. 2. Переяслав-Хмельницький, 2018. С. 70–80.

² Fraehn Ch. M. *Recensio numorum Muhammedanorum*. Petersburg: Academiae imp. scient. Petropolitanae, 1826. P. 393, № 1, 3.

³ Марков А. К. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа. Санкт-Петербург, 1896. С. 531, № 24–27.

⁴ Лебедев В. П., Клоков В. Б. Монеты с юго-восточных окраин Сарая. Татарская археология. 2001. № 1-2. Казань, 2001. С. 43. Рис. 2, № 108–117, 118–21.

⁵ Там само. С. 25.

⁶ Там само. С. 43. Рис. 2, № 122.

⁷ Лебедев В. П., Клоков В. Б. Денежное обращение Сарая и его округа после 1395 года. Сборник статей «Древности Поволжья и других регионов». Вып. 5. Нумизматический сборник. Том 4. Москва, 2004. С. 45. Рис. 5, № 74 а.

⁸ Там само. С. 45. Рис. 5, № 74 б.

⁹ Лебедев В. П., Клоков В. Б. Монеты с юго-восточных окраин Сарая. Татарская археология. 2001. № 1–2. Казань, 2001. С. 25; Лебедев В. П., Клоков В. Б. Денежное обращение Сарая и его округа после 1395 года. Сборник статей «Древности Поволжья и других регионов». Вып. 5. Нумизматический сборник. Том 4. Москва, 2004. С. 36.

¹⁰ Майко В. В. Кырк-Ерскій клад городища Чуфут-Кале в Юго-Западном Крыму. Киев: Академперіодика, 2007. 190 с.

¹¹ Зайончковский Ю. В., Леонов Б. И. Тип дангов джучидского хана Махмуда б. Мухаммада б. Тимура с титулом «султан справедливый». Тезисы докладов и сообщений Девятнадцатой всероссийской нумизматической конференции. (18–22 апреля 2017, Великий Новгород). Москва, 2017. С. 88–90.

ж кількість уведених до наукового обігу штемпельних пар – менше півдюжини (з 68 відомих авторам).

Теоретико-методологічні основи дослідження. Задля вивчення монет, які стали предметом даної статті, був застосований метод штемпельного аналізу, який «полягає у створенні реконструкцій штемпельних відбитків аверсу і реверсу монет та у встановленні їх взаємозв'язків при вивченні продукції конкретного монетного двору за певний ... проміжок часу його функціонування»¹. Також була проаналізована метрологія емісій, що досліджуються. З метою уточнення датування та правильного розуміння нумізматичних джерел часу правління хана Махмуда б. Мухаммада була також залучена інформація з письмових джерел та їх інтерпретація сучасними істориками.

Формулювання цілей статті. Головна ціль пропонованої статті полягає у введенні до наукового обігу результатів дослідження срібних хаджі-тарханських монет Махмуда б. Мухаммада б. Тимура, що дозволяє розширити коло доступних для вивчення нумізматами та істориками джерел.

Виклад основного матеріалу дослідження необхідно почати з подання статистичних даних: авторам вдалося зібрати інформацію щодо 191 срібної монети хана Махмуда б. Мухаммада б. Тимура, які були відкарбовані у Хаджі-Тархані. Вивчення цього матеріалу методом штемпельного аналізу показало, що у процесі виготовлення монет були використані 17 лицьових штемпелів та 53 реверсних, які працювали у 68 штемпельних парах (далі позначаються DP). Було встановлено штемпельні зв'язки срібних монет Махмуда б. Мухаммада з дангами Мухаммада б. Тимура, Ахмада б. Мухаммада і Мустафи (позначення місця карбування – Хаджі-Тархан) та використання одних і тих самих лицьових штемпелів при карбуванні монет Махмуда б. Мухаммада з різним позначенням місця випуску на реверсах (Хаджі-Тархан та Орду-Базар).

Графічні реконструкції відбитків штемпелів і встановлені штемпельні зв'язки відтворені на рис. 14. Відбитки лицьових штемпелів монет Махмуда б. Мухаммада позначені літерою А з номерами (А1–А17), реверсних – літерою R з номерами (R1–R53), штемпельні пари названі літерами DP (англ. Die Pair) з номерами (DP 1–68). Відбитки штемпелів, які ремонтувалися у процесі експлуатації, позначені двома цифрами, наприклад R25.1 і R25.2.

Відбитки лицьових штемпелів монет ханів Мухаммада б. Тимура, Ахмада б. Мухаммада та Мустафи на схемах штемпельних зв'язків позначені літерами і номерами, відповідно: AMh (AMh1–AMh3), AAh, AMu (AMu1–AMu3). Графічні реконструкції відбитків реверсних штемпелів із зазначенням місця випуску – Орду-Базар – отримали назви: ROB1, ROB2 і ROB3. Штемпельні пари хаджі-тарханських дангів ханів Мухаммада б. Тимура, Ахмада б. Мухаммада і Мустафи та орду-базарських монет Махмуда б. Мухаммада не мають номерів на сітках та названі в тексті статті позначенням їх штемпелів (наприклад, AMh2xR24 і A13xROB2). На схемах штемпельних зв'язків також наведено число монет, відкарбованих кожною конкретною штемпельною парою, відоме авторам на момент подання статті до друку.

Фотозображення монет, що публікуються у статті, зроблені Юрієм Зайончковським особисто або ж надані колегами. Графічні реконструкції штемпелів підготовлені Володимиром Тішкіним. Якщо вага монети відома, вона наводиться поруч з її зображенням, відтворення графічної реконструкції штемпельної пари супроводжується номерами штемпелів на схемах штемпельних зв'язків.

¹ Петров П. Н. Метод поштемпельного анализа восточных монет для уточнения их атрибуции. Нумизматика Золотой Орды. 2011. № 1. С. 14.

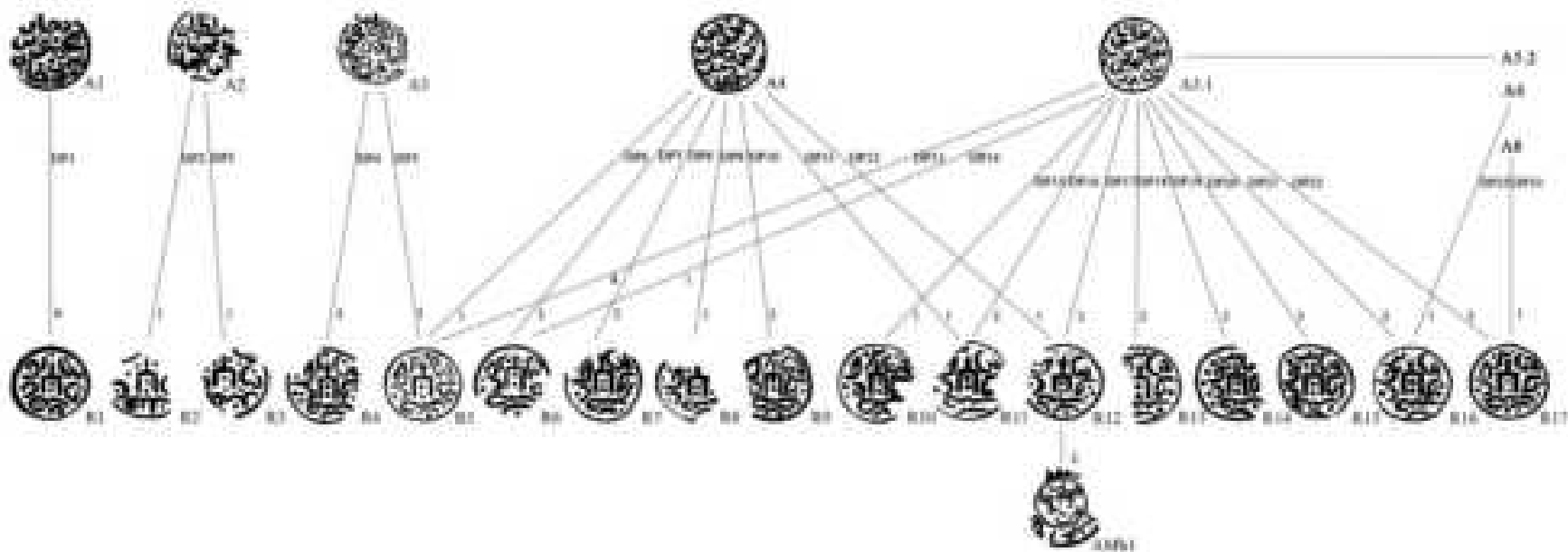

Рис. 1.
Графічні реконструкції відбитків штемпелів та зафіксовані штемпельні зв'язки хаджі-тарханських срібних монет ханів Махмуда б. Мухаммада (штемпельні пари DP1–DP22) і Мухаммада б. Тимура

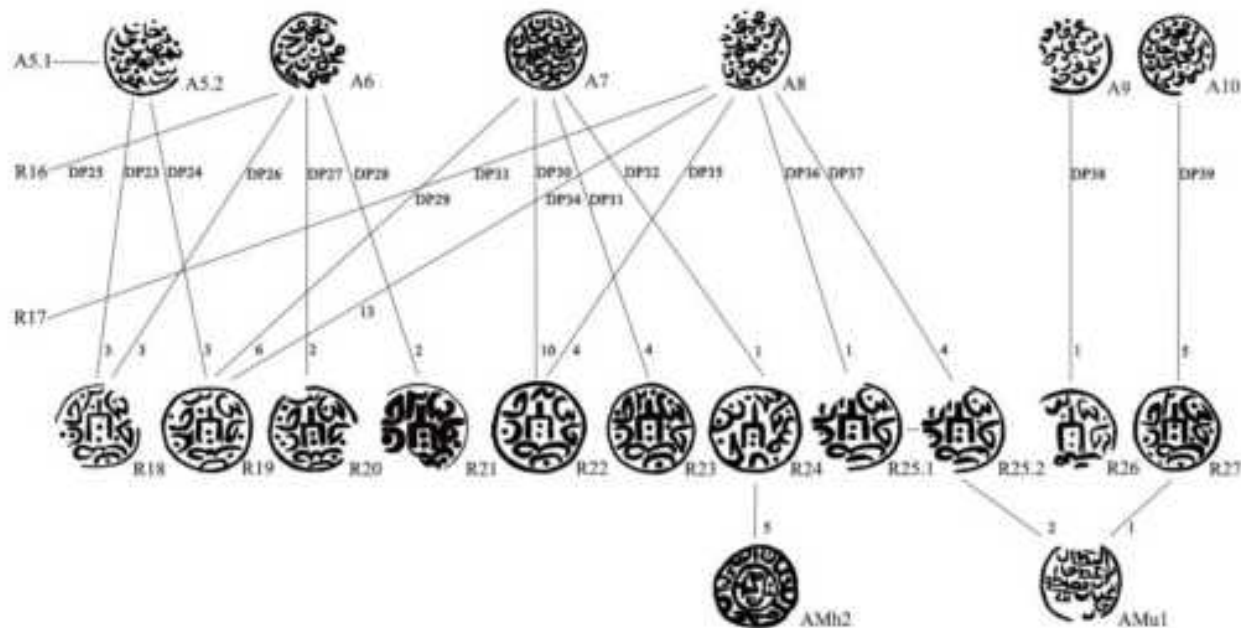

Рис. 2.
Графічні реконструкції відбитків штемпелів і зафіксовані штемпельні зв'язки хаджі-тарханських срібних монет ханів Махмуда б. Мухаммада (штемпельні пари DP23–DP39), Мухаммада б. Тимура та Мустафи

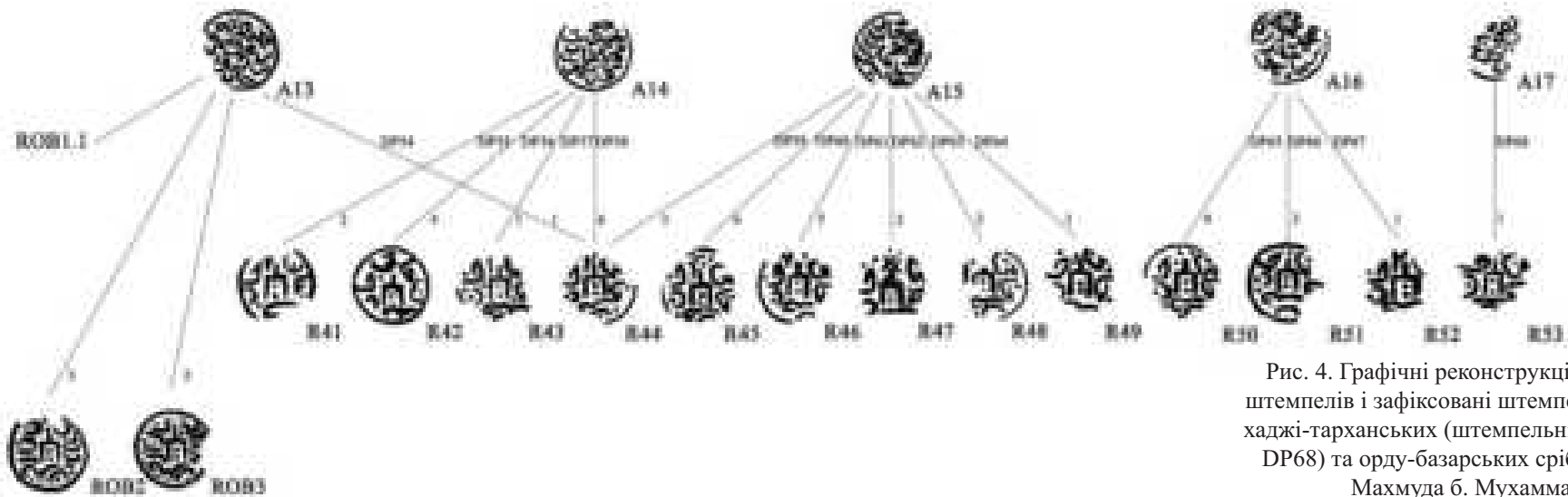

Рис. 4. Графічні реконструкції відбитків штемелів і зафіксовані штемпельні зв'язки хаджі-тарханських (штемпельні пари DP54–DP68) та орду-базарських срібних монет Махмуда б. Мухаммада

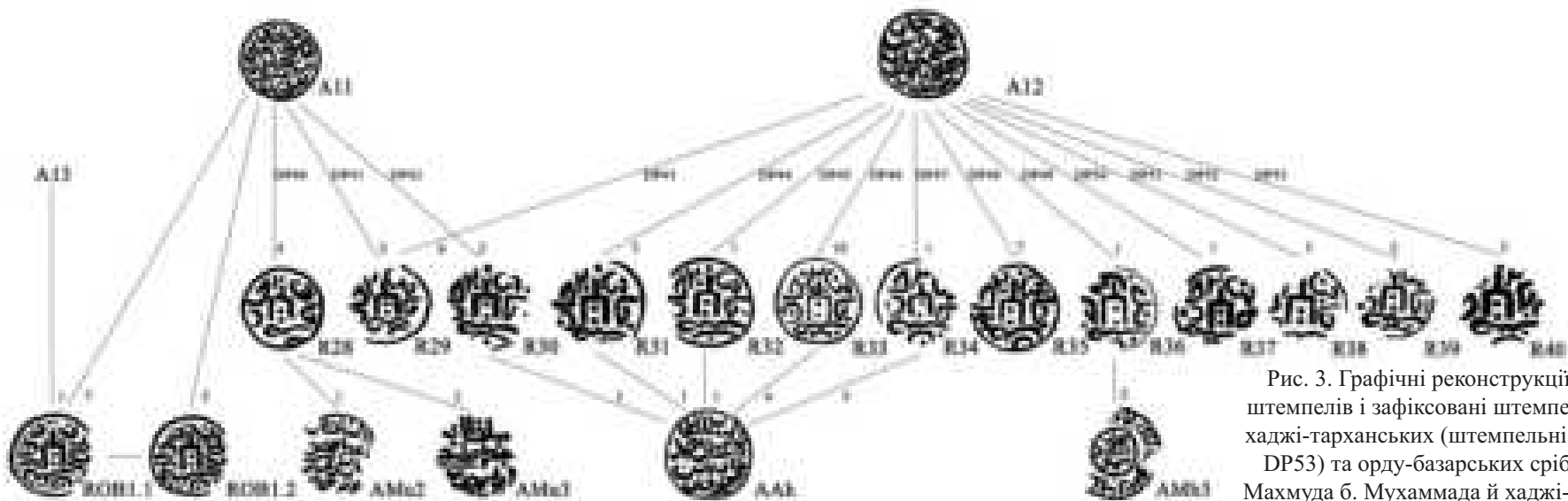

Рис. 3. Графічні реконструкції відбитків штемелів і зафіксовані штемпельні зв'язки хаджі-тарханських (штемпельні пари DP40–DP53) та орду-базарських срібних монет Махмуда б. Мухаммада й хаджі-тарханських дангів Мухаммада б. Тимура, Ахмада б. Мухаммада і Мустафи

Основні типи хаджі-тарханських дангів Махмуда б. Мухаммада б. Тимура. За змістом легенд лицьових сторін можна виділити чотири типи хаджі-тарханських монет хана Махмуда. Легенди реверсів усіх типів однакові.

Тип 1. Без титулу «султан» і без другого імені «насаб»

Рис. 5.1. 0,69 г.

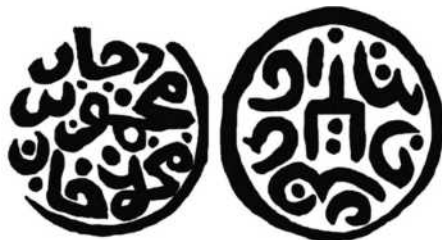

Рис 5.2. DPI: A1xR1.

خان محمود بن محمد خان

ХАН МАХМУД Б. МУХАММАД ХАН.

ضرب حاجی ترخان

ЧЕКАН ХАДЖИ-ТАРХАНА.

Рис 5. Фотозображення хаджі-тарханської срібної монети Махмуда б. Мухаммада типу 1 та графічні реконструкції відбитків її штемпелів

Відсутність другого імені насаб у легенді аверсу не може бути аргументом проти віднесення цих монет до емісій Махмуда б. Мухаммада б. Тимура, враховуючи той факт, що на аверсах монет цього хана з ім'ям та титулом еміра Тін-Суфі б. Мансура на реверсі син Кічі-Мухаммада також іменувався і як Махмуд б. Мухаммад б. Тимур, так і як Махмуд б. Мухаммад.

Тип 2. З титулом «султан верховний»

Рис. 6.1. 0,68 г

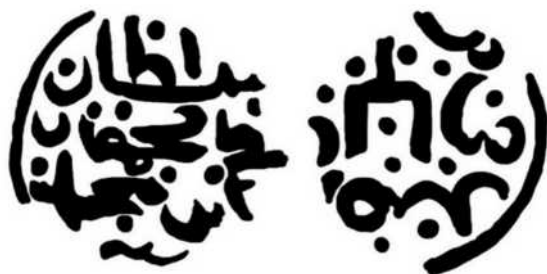

Рис. 6.2. DP3: A2xR3

Рис 6. Фотозображення хаджі-тарханського данга Махмуда б. Мухаммада типу 2 та графічні реконструкції відбитків штемпелів монети

Відомі авторам екземпляри цього типу монет не дозволили реконструювати повністю легенди його штемпелів. На лицьовій стороні написані титули та ім'я хана «Султан верховний Махмуд б. Мухаммад ... ». На реверсі можна прочитати позначення місця випуску – «Карбування Хаджі-Тархана».

Тип 3. З титулом «султан справедливий»

Рис. 7.1. 0,67 г.

Рис. 7.2. DP4: A3xR4.

السلطان العادل محمود بن محمد بن تیمور خان

СУЛТАН СПРАВЕДЛИВИЙ МАХМУД б. МУХАММАД б. ТИМУР ХАН.

ضرب حاجی ترخان

КАРБУВАННЯ ХАДЖІ-ТАРХАНА.

Рис. 7. Фотозображення хаджі-тарханського данга Махмуда б. Мухаммада типу 3 та графічні реконструкції відбитків штемпелів монети

Тип 4. Без титулу «султан», з двома іменами насаб

Рис. 8.1. 0,67 г

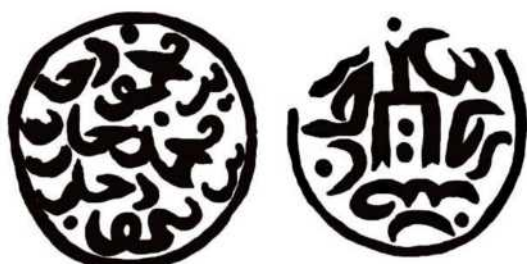

Рис. 8.2. DP8: A4xR7

Рис. 8.3. 0,73 г

Рис. 8.4. DP60: A15xR45

محمود خان بن محمد خان بن تیمور خان

МАХМУД ХАН б. МУХАММАД ХАН б. ТИМУР ХАН

ضرب حاجی ترخان

КАРБУВАННЯ ХАДЖІ-ТАРХАНА

Рис. 8. Фотозображення хаджі-тарханських дангів Махмуда б. Мухаммада типу 4 та графічні реконструкції відбитків їх штемпелів

Переважна більшість хаджі-тарханських монет Махмуда, які збереглися до теперішнього часу, належать саме до цього типу.

Зафіксовані штемпельні зв'язки дангів Махмуда б. Мухаммада. Штемпельні зв'язки не виявлені всього для трьох штемпельних пар (DP1, DP38, DP68). Встановлено існування двох ізольованих «вузлів» штемпельних зв'язків з п'яти штемпельних пар (DP2, DP3 і DP65, DP66, DP67).

Штемпельна пара DP38 явно тяжіє до монет першої сітки, про що свідчать палеографічні особливості написання легенд аверсу. Штемпельний вузол з аверсом A16 (DP65, DP66, DP67) розташований нами в кінці другої сітки на підставі того, що легенда його аверсу за написанням близька до легенд штемпельів A14 і 15. Отже, ми вважаємо, що можуть бути знайдені нові екземпляри монет, які зв'яжуть перелічені вище пари штемпельними зв'язками з іншими дангами цієї емісії.

Про специфіку ізольованої штемпельної пари DP1 (тип дангів 1) та вузла DP2xDP3 (тип 2) було сказано вище при загальному розгляді монетних типів. Штемпельна пара DP68 випадає із загального ряду – ім'я хана на ній написано зліва направо. Ми врахували її, посилаючись на реверс, на якому досить легко прочитується місце випуску: Хаджі-Тархан.

Основна ж маса штемпельних пар, які були використані у монетному виробництві, утворює дві схеми штемпельних зв'язків. До першої входять 35 штемпельних пар, до другої – 25.

У першій сітці встановлено існування штемпельних зв'язків дангів Махмуда б. Мухаммада з двома лицьовими штемпелями монет Мухаммада б. Тимура та одним аверсом з ім'ям Мустафи. На штемпелі AMh2 ім'я хана подано як Мухаммад, без імені насаб (Рис. 9). На думку авторів, установлений штемпельний зв'язок дозволяє віднести цей тип дангів до емісій Мухаммада б. Тимура (у першій публікації про данг цього типу його було віднесено В. П. Лебедевим та В. Б. Клоковим до монет Улу-Мухаммеда¹).

Рис. 9.1. 0,59 г

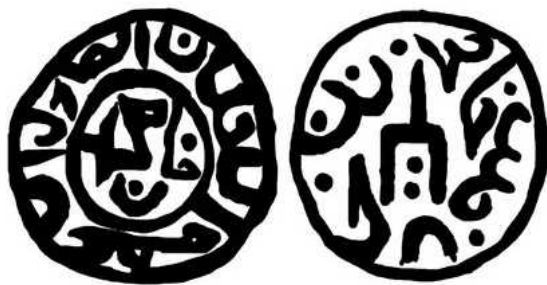

Рис. 9.2. AMhxR24

Рис. 9. Фотозображення хаджі-тарханського данга Мухаммада б. Тимура та графічні реконструкції відбитків його штемпельів (штемпельна пара AMh2xR24)

У другій сітці з монетами Махмуда б. Мухаммада мають штемпельні зв'язки один аверс данга з ім'ям Мухаммада б. Тимура (Рис. 10) і два аверси Мустафи (один з них відтворено на Рис. 11).

¹ Лебедев В. П., Клоков В. Б. Монеты с юго-восточных окраин Сарая. Татарская археология. 2001. № 1-2. Казань, 2001. С. 23; с. 42. Рис. 1, № 57.

Рис. 10.1. 0,78 г

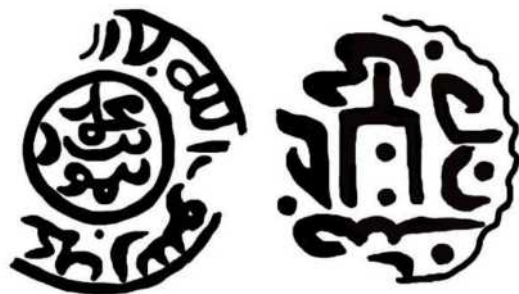

Рис. 10.2. АМh3xR36

Рис. 10. Фотозображення хаджі-тарханської срібної монети Мухаммада б. Тимура і графічні реконструкції відбитків її штемпелів (штемпельна пара АМh3xR36).

Рис. 11.1

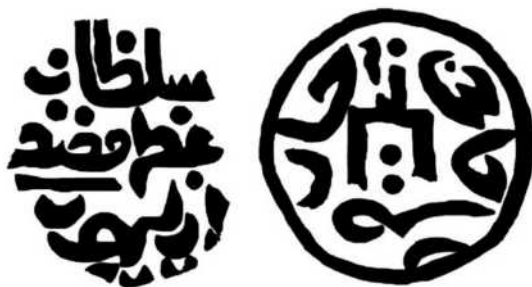

Рис. 11.2. АМу3xR28

Рис. 11. Фотозображення хаджі-тарханського данга хана Мустафи та графічні реконструкції відбитків його штемпелів

Аверс з ім'ям Ахмада б. Мухаммада працював у парях із п'ятьма реверсними штемпелями, які використовувались і Махмудом (одна зі штемпельних пар репродукована на Рис. 12).

Рис. 12.1

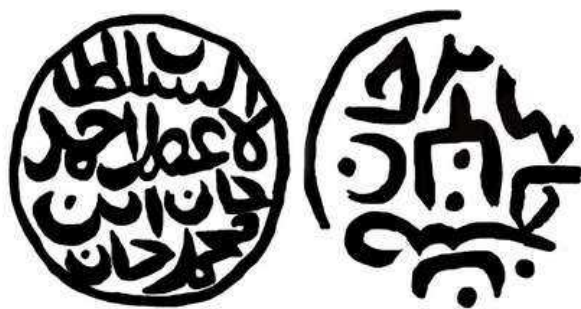

Рис. 12.2. ААhхR34

Рис.12. Фотозображення хаджі-тарханського данга Ахмада б. Мухаммада та графічні реконструкції відбитків його штемпелів

Особливо слід підкреслити наявність у другій сітці трьох реверсів дангів Махмуда із зазначеним на них місцем карбування Орду-Базар (Рис. 13). Зв'язок одного з цих реверсів ROV 1.1 з аверсом А13 об'єднує дві частини другої штемпельної сітки. Авторам відомі 5 штемпельних пар, за допомогою яких якими билися монети орду-базарської групи (18 наявних екземплярів). 4 пари (2 лицьових штемпеля і 3 реверсних, один з яких ремонтувався) мають аверсні штемпельні зв'язки з монетами Хаджі-Тархана. На сьогодні автори мають дані тільки про один екземпляр монети Орду-Базара, відкарбований п'ятою ізольованою штемпельною парою.

Таким чином, можна стверджувати, що орду-базарська емісія Махмуда б. Мухаммада тісно пов'язана зі штемпелями, які також використовувались у Хаджі-Тархані. Характер цього зв'язку ще належить пояснити.

Рис. 13.1

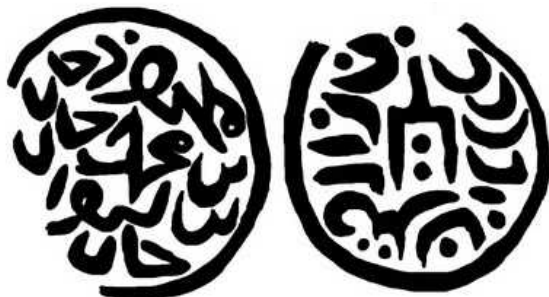

Рис. 13.2. A13xROB2

Рис. 13.3

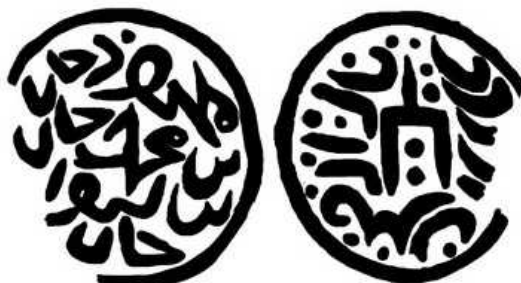

Рис. 13.4. A13xROB3

А.: محمود خان بن محمد خان بن تيمور خان
 МАХМУД ХАН б. МУХАММАД ХАН б. ТИМУР ХАН
 Р.: ضرب اوردو بازار
 КАРБУВАННЯ ОРДУ-БАЗАР

Рис. 13. Фотозображення орду-базарських дангів Махмуда б. Мухаммада та графічні реконструкції відбитків штемпелів цих монет

Варто відзначити, що друга штемпельна сітка складається з двох явно виражених частин, пов'язаних штемпельним зв'язком через аверси А11 та А13 з реверсом (ROB 1.1), на якому вказано місце випуску – Орду-Базар. Частина другої сітки, об'єднана аверсами А11 та А12, має штемпельні зв'язки з дангами Мухаммада бен Тимура, Мустафи, Ахмада. Друга ж частина цієї штемпельної схеми (аверси А13, А14, А15) не має таких зв'язків, але в ній присутні кілька реверсних штемпелів, що відрізняються від інших у цій групі стилістикою виконання легенд (R41, R42, R47).

Метрологія емісії.

Вагові характеристики хаджі-тарханських дангів Махмуда б. Мухаммада представлені на Рис. 14.

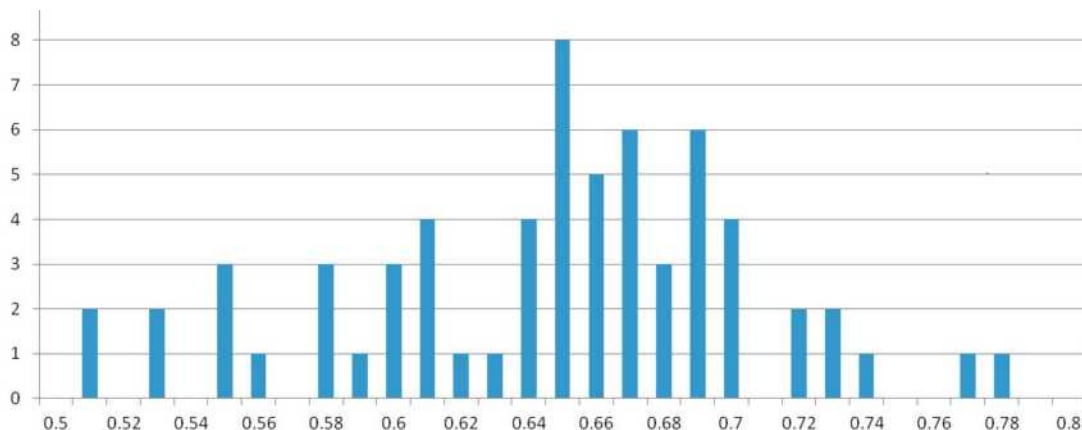

Рис. 14. Вагові характеристики хаджі-тарханських дангів Махмуда б. Мухаммада

Автори зібрали інформацію щодо вагових даних 64 монет. Мода – 0,65 г, середня вага – 0,65 г. Для порівняння: за даними В. П. Лебедева та В. Б. Клокова середня вага дангів Махмуда б. Мухаммада становила 0,65 г¹.

При визначенні законної ваги емісії потрібно взяти до уваги методологічний принцип, який був сформульований С. А. Яніною. «Проводячи аналогію з куфічними монетами, нам видається можливим, – вважала дослідниця, – шукати «законну» вагу в межах вище середньої»². Виходячи з середньої ваги золотих анонімних монет Хорезма 1360–1370-х рр., яка становить понад 1,15 г, і «роблячи знижку на цінність золота (що, безумовно, означає більш ретельне вибракування «нестандартних» примірників)», – зауважувала С. А. Яніна, – «можемо припустити, що «законна» вага золотої монети Хорезма знаходилась у межах 1,16–1,17 г», тобто була на 0,01–0,02 г вищою від середньої ваги.

З огляду на викладене, можна стверджувати, що «законна» вага хаджі-тарханських дангів Махмуда б. Мухаммада була вищою від середнього показника – 0,65 г – на кілька сотих грама (близько 0,7 г).

Обговорення та дискусія.

Жодна зі срібних монет Махмуда б. Мухаммада б. Тимура не містить дати, що створює значні труднощі при датуванні його емісій. Тому в даному аспекті буде корисно залучити історичну інформацію про політичну кар'єру сина Кічі-Мухаммада, розглянути проблему датування самого правління Махмуда б. Мухаммада б. Тимура.

До самого недавнього часу період царювання хана Махмуда датували зазвичай так, як це зробив Р. Ю. Почекаєв, а саме 1459–1471/1476 роками³. Проте кілька років тому Р. Ю. Ревою була висловлена версія про два періоди правління цього хана⁴.

Хан Великої Орди Мухаммад б. Тимур пішов із життя в середині 1440-х років⁵. Перський учений з Балха Махмуд б. Валі повідомляє: «Коли [Кічік-] Мухаммад-хан помер, Махмуд-хану було 11 років, Ахмад-хану – 8 років... Раніше вже говорилося про те, що Абу-л-Хайр-хан підняв прапори завоювань і... через молоді літа сини [Кічік-] Мухаммада відмовились протистояти діям цієї династії (Шибанідів)... По волі року та злої долі принци почали тікати...»⁶. Складається враження, що Абу-л-Хайр-хан, скориставшись смертю Кічі-Мухаммада та малоліттям його синів-спадкоємців, Махмуда і Ахмада, напав на них та розбив їх військо, юні хани були змушені тікати та на певний час зійти з арени активної політичної боротьби. Сталося це «не пізніше 849 р.х.», як вважає Р.Ю. Рева⁷.

Після розгрому Абу-л-Хайра калмиками, кажучи словами Махмуда б. Валі, «Махмуд-хан б. Кічік-Мухаммад зійшов на трон щастя»⁸. Відбулося це на початку другої половини 1450-х років, а при владі він перебував до середини 1470-х років.

Період правління синів хана Кічі-Мухаммада Махмуда і Ахмада через специфіку наявних письмових джерел також інтерпретується у сучасній науці по-різному. Одні вчені вважають, що сини Мухаммада б. Тимура постійно ворогували та боролися між собою

¹ Лебедев В. П., Клоков В. Б. Денежное обращение Сарая и его округа после 1395 года. Сборник статей «Древности Поволжья и других регионов». Вып. 5. Нумизматический сборник. Том 4. Москва, 2004. С. 66.

² Янина С. А. Золотые анонимные монеты Хорезма 60-70-х гг. XIV в. в собрании Государственного исторического музея. Государственный исторический музей. Нумизматический сборник. Часть 4, Вып. 3. Москва, 1971. С. 32.

³ Почекаев Р. Ю. Золотая Орда. История в имперском контексте. Санкт-Петербург: Наука, 2017. С. 156.

⁴ Рева Р. Ю., Недайвода А. В. Монеты с именем амира Ваккаса и два правления Махмуда, хана Большой Орды. Вестник НГУ. Серия: История, филология. Том 16. № 7. Новосибирск, 2017. С. 151–159.

⁵ Зайончковський Ю. В., Романова С. С. Щодо питання про час закінчення політичної кар'єри джучидського хана Мухаммада б. Тимура. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Вип. 21. Маріуполь, 2018. С. 27–36; Рева Р. Ю., Недайвода А. В. Указ. соч. С. 154.

⁶ Алексеев А. К. Политическая история Тукай-Тимуридов: По материалам персидского исторического сочинения Бахр ал-асрар. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. С. 84–85.

⁷ Рева Р. Ю., Недайвода А. В. Указ. соч. С. 154–155.

⁸ Алексеев А. К. Указ. соч. С. 85.

за ханський престол, інші стверджують, що це був період спільного правління, коли між братами в цілому панувала згода¹.

І.В. Зайцев зазначає, що хан Махмуд помер у період між березнем 1475 і квітнем 1476 року², В. В. Трепавлов вважає, що цей хан помер в 1475 або 1476 році³. Підстави для такого датування містяться у письмових джерелах: Махмуд був ще живий у березні 1475 року (як вважали у Москві, направляючи дипломатичну місію до кримського хана)⁴, а в кінці квітня 1476 року він був уже мертвий, а його син Касім-хан правив Астраханню, і «цей Касім вважав, що він сам повинен бути головним ханом, оскільки таким був його батько, коли раніше царював в Орді»⁵.

Підводячи підсумок, констатуємо, що правління Махмуда б. Мухаммада б. Тимура можна датувати часовим проміжком від середини 1440-х років до, приблизно, 1476 року.

Висновки дослідження. Спочатку розглянемо проблему датування емісій хаджі-тарханських дангів Махмуда б. Мухаммада б. Тимура. На сучасному рівні знань автори схильні широко датувати його срібні монети зазначеним вище часом правління Махмуда (серединою 1440-х – серединою 1470-х) і утриматися від більш точного датування розглянутих у статті емісій. І ось чому.

Нумізматичний матеріал для даного дослідження збирався більше десяти років, що дозволило досягти певного результату – графічно реконструювати відбитки великої кількості штемпелів і відтворити розгалужені штемпельні зв'язки. Однак, матеріалу поки, на жаль, все ще явно недостатньо для встановлення послідовності випуску монет за ступенем зносу монетних штемпелів. Хочеться сподіватися, що це завдання буде вирішено в майбутньому.

Встановлені штемпельні зв'язки з монетами Мухаммада та Ахмада для датування емісій, що стали предметом даного дослідження, фактично, ніякої суттєвої інформації не дають. Збережені на монетному дворі з часів правління батька реверсні штемпелі цілком могли бути використані у будь-який момент часу царювання Махмуда у зв'язку з виникненням виробничої необхідності. Ахмад, якщо версія про їх спільне правління з братом вірна, був здатний здійснити свою емісію на монетному дворі Хаджі-Тархана, практично, коли завгодно. Якщо ж вони з Махмудом ворогували, то Ахмад міг відкарбувати монети зі своїм ім'ям у період особистого панування у місті як до, так і після 1476 року.

Штемпельні зв'язки з монетами хана Мустафи, існування яких було зафіксоване у ході дослідження, виглядають на перший погляд більш перспективними для уточнення датувань у зв'язку з короткочасністю його правління. Тому буде доречним розглянути інформацію про правління хана Мустафи б. Гіяс ад-Діна та його монети.

Монети хана Мустафи були відомі ще Х. М. Френу та опубліковані ним (з реконструкцією та латинським перекладом легенд) майже двісті років тому⁶.

У 2001 році В. П. Лебедев і В. Б. Клоков увели до наукового обігу виконане ними промальовування однієї з монет⁷ (реконструкція її штемпельної пари відтворена в цій статті), вони також констатували, що «дати правління цього хана невідомі»⁸.

Стівен Альбум у своєму чеклисті ісламських монет видання 2011 року датував правління Мустафи 1440-ми роками⁹.

¹ Зайончковский Ю.В., Леонов Б.И. Указ. соч. С. 89.

² Зайцев И. В. Астраханское ханство. Изд. 2-е, испр. Москва: Издательская фирма «Восточная литература», 2006. С. 42.

³ Трепавлов В. В. Большая Орда – Тахт эли. Очерк истории. Тула: Гриф и К, 2010. С. 64.

⁴ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Ногайскою ордами и с Турцией. Т.1. С 1474 по 1505 год, эпоха свержения монгольского ига в России. Санкт-Петербург: Типография Ф. Елеонского, 1884. С. 10.

⁵ Барбаро и Контарини о России. К истории итальянско-русских связей в XV в. Ленинград: Наука, 1971. С. 221.

⁶ Fraehn Ch.M. Op. cit. P. 397. № 1.

⁷ Лебедев В. П., Клоков В. Б. Монеты с юго-восточных окраин Сарая. Татарская археология. 2001. № 1–2. Казань, 2001. С. 43, № 124–134.

⁸ Там само. – С. 27.

⁹ Stephen Album, Checklist of Islamic Coins, 3rd edition. P. 201.

У 2013 році Ж. М. Сабітов припустив, що «монетний» Мустафа був висунутий на трон еміром Ваккасом у 1440-х роках «і поширив свою владу до Хаджі-Тархана, де були відкарбовані монети Мустафа-хана», та був розбитий потім Абу-л-Хайром¹.

У 2017 році Р. Ю. Рева запропонував свій варіант реконструкції розглянутих подій: не пізніше 849 р. х. Абу-л-Хайр напав на Махмуда б. Мухаммада, захопив його ставку та вигнав синів Мухаммада б. Тимура². Після цього колишні прихильники поваленого Махмуда проголосили ханом Великої Орди Тукатимуріда Мустафу, онука Шадібека, сина Гійяс ад-Діна II, до якого перейшов Ваккас, покинувши Абу-л-Хайра. «Навесні 1446 року (початок 850 р.х.) на березі річки Атбасар Абу-л-Хайр розбив Мустафу-хана, який врятувався втечею. Ваккас ж знову вступив на службу до Абу-л-Хайра. Можливо, під час битви Ваккас зрадив Мустафу, що і стало причиною поразки цього хана»³. Р. Ю. Рева стверджував, що монети Мустафи карбування Хаджі-Тархана «нечисленні, що свідчить про недовгий термін його правління у Великій Орді»⁴.

Метрологія монет Мустафи не може допомогти в датуваннях. Маючи інформацію про вагу 26 екземплярів дангів, автори підраховали середню вагу його срібних монет, яка дорівнює 0.65 г. Як вже було сказано, середня вага хаджі-тарханських дангів Махмуда б. Мухаммада становить ті ж самі 0.65 г, що свідчить про карбування монет цих ханів за однаковою ваговою нормою.

Враховуюче сказане вище досить логічно припустити, що монети Мустафи билися після монет Махмуда б. Мухаммада, що були викарбовані за часів його «першого правління».

Однак встановлені штемпельні зв'язки дангів Мустафи з монетами Махмуда не дозволяють виділити монетні типи, що билися в перше правління сина Кічі-Тимура, якщо допустити факт карбування монет від його імені в Хаджі-Тархані до 1476 року.

Основна група хаджі-тарханських монет Махмуда б. Мухаммада (за винятком штемпельних пар DP1-5 і DP68, тобто всього 6 із 68), з якими штемпельно пов'язані монети Мустафи (втім, як і данги Мухаммада та Ахмада), має стабільний монетний формуляр обох сторін. Дивлячись на схеми штемпельних зв'язків, можна сказати, що ніякої тривалої перерви між двома «правліннями» Махмуда б. Мухаммада в хаджі-тарханських емісіях не простежується, переважна більшість монет вироблена в один нерозривний часовий проміжок, пов'язаний, якщо взяти до уваги встановлені штемпельні зв'язки, з перебуванням на престолі Мустафи (можливо, і до, і після його короткочасного правління).

Перспективи подальших розвідок. З усього сказаного вище очевидно, що ця стаття не тільки не закриває тему хаджі-тарханських срібних емісій хана Махмуда б. Мухаммада б. Тимура, вона, як думається, по-справжньому тільки відкриває її, – опубліковані результати проведеного дослідження, як сподіваються автори, активізують вивчення як нумізматичних, так і історичних аспектів цієї складної теми.

Необхідно активно продовжувати накопичення та обробку нумізматичного матеріалу, в зв'язку з чим автори звертаються з проханням до читачів направляти фотозображення монет, які обрано предметом даної статті, їх вагові характеристики та інформацію про місце знахідки на електронну пошту Ю. В. Зайончковського (zyvkharkov@gmail.com).

¹ Сабітов Ж. М. Мангытский юрт: от Мансура до Ваккаса. Научный Татарстан. 2013. № 2. С. 59.

² Рева Р.Ю., Недайвода А.В. Указ. соч. С. 154–155.

³ Там само. С. 155.

⁴ Там само. С. 155.

REFERENCES

Alekseev A. K. (2006). *Politicheskaja istorija Tukaj-Timuridov: Po materialam persidskogo istoricheskogo sochinenija Bahr al-asrar* [Political History of the Tukai- Timurids: Based on the materials of the Persian historical work Bahr al-asrar]. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sank-Peterbgskogo universiteta. [in Russian].

Barbaro i Kontarini o Rossii *K istorii ital'jansko-russkikh svjazej v XV v.* (1971). [Barbaro and Contarini about Russia]. Leningrad: Nauka. [in Russian].

Zajonchkovskij Ju. V., Leonov B. I. (2017). *Tip dangov dzhuchidskogo hana Mahmuda b. Muhammada b. Timura s titulom «sultan spravedlivyyj»* [Type of dangs of the Juchid Khan Mahmud b. Muhammad b. Timur with the title «sultan al-adil»]. Abstracts of Papers: *Devjatnadcataja vsrossijskaja numizmaticheskaja konferencija.* (pp. 88–90). Moskva. [in Russian].

Zajonchkovskij Yu. V., Romanova S. S. (2018) Shchodo pytannia pro chas zakinchennia politychnoi kariery dzhuchydskoho khana Mukhammada b. Tymura [To the question of dating of the end of political career of Jochid khan Muhammad b. Timur]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Seriya: Istorija. Politolohija*, 21, 27–36. [in Ukrainian].

Zajcev I. V. (2006). *Astrahanskoe hanstvo* (2nd ed.) [Astrakhan Khanate]. Moskva: Izdatel'skaja firma «Vostochnaja literatura». [in Russian].

Lebedev V.P., Klokov V.B. (2004). *Denezhnoe obrashhenie Saraja i ego okrugy posle 1395 goda* [Monetary circulation in Saray and its neighborhood after 1395]. *Drevnosti Povolzh'ja i drugih regionov.* (5, 4), 23–75. [in Russian].

Lebedev V.P., Klokov V.B. (2001). *Monety s jugo-vostochnyh okrain Saraja* [Coins from the southeastern outskirts of Saray]. *Tatarskaja arheologija.* 1–2, 19–46. [in Russian].

Majko, V. V. (2007) *Kyrk-Erskij klad gorodishha Chufut-Kale v Jugo-Zapadnom Krymu* [Kirk-Ersky treasure of Chufut-Kale ancient settlement in the South-Western Crimea]. Kiev: Akadempriodika. [in Russian].

Markov A.K. (1896) *Inventarnyy katalog musul'manskikh monet Imperatorskogo Ermitazha* [Inventory catalog of Muslim coins of the Imperial Hermitage]. Sankt-Petersburg. [in Russian].

Pamjatniki diplomaticeskikh snoshenij Moskovskogo gosudarstva s Krymskoj i Nogajskoju ordami i s Turciej (1884) [Monuments of diplomatic relations of the Moscow state with the Crimean and Nogai hordes and with Turkey]. (Vol. I). Sankt-Peterburg: Tipografija F. Eleonskogo. [in Russian].

Petrov P. N. (2011) *Metod poshtempel'nogo analiza vostochnyh monet dlja utochnenija ih atribucii* [Method of the analysis of stamps for stamping coins of east with the purpose specification of attribution]. *Numizmatika Zolotoj Ordy*, 1, 7–27. [in Russian].

Pochekaev R. Ju. (2017) *Zolotaja Orda. Istorija v imperskom kontekste* [Golden Horde. History in an Imperial Context]. Sankt-Peterburg: Nauka. [in Russian].

Reva R. Ju., Nedajvoda A. V. (2017). *Monety s imenem amira Vakkasa i dva pravlenija Mahmuda, hana Bol'shej Ordy* [Coins with the name of amir Waqqas and the two reigns of Mahmud khan of the Big Horde]. *Vestnik NGU. Serija: Istorija, filologija.* (16, 7). 151–159. [in Russian].

Sabitov Zh. M. (2013). *Mangytskij yurt: ot Mansura do Vakkasa* [Mangyt yurt: from Mansur to Waqqas]. *Nauchnyj Tatarstan*, 2, 53–62. [in Russian].

Trepavlov V. V. (2010) *Bol'shaja Orda – Taht jeli. Ocherk istorii* [The Big Horde. Essay of the history]. Tula: Grif i K. [in Russian].

Janina S. A. (1971) *Zolotyje anonimnye monety Horezma 60-70-h gg. XIV v. v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeja* [Anonymous gold coins of Khorezm of the 60–70-s. XIV century in the collection of the State Historical Museum]. *Gosudarstvennyj istoricheskij muzej. Numizmaticheskij sbornik*, (4, 3), 25–76. [in Russian].

Album Stephen (2011). Checklist of Islamic Coins. 3rd Edition.

Fraehn Ch.M. (1826). *Recensio numorum Muhammedanorum*. Petersburg: Academiae imp. scient. Petropolitanae.

Zayonchkovskiy Yuriy, Tishkin Vladimir (2018). A New Non-Jochi Name on Late Jochi Coins: Dangs of Khan Said-Ahmad II with the Mint Name Haydar-bazari. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk*, (2), 70–80.